

Journal of Comparative Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 14, No. 26, spring and summer 2022

A Study of the Cultural-Ideological Image of Different Nations in Ibn Fadlan's Travelogue *

Ehsan Ghabool ¹, Abdullah Radmard ², Toktam Abedi ³

1. Introduction

In Ibn Fadlan's travelogue, cultural-ideological images of Iranian, Turkish, Saqaliba, and Russian people are prominent and can be analyzed and studied from the perspective of imagology. Imagology is a branch of comparative literature concerned with the study of cross-national images of countries and personalities expressed in literary works, periods, or schools. Imagology believes that image is the outcome of the difference between "I" and "the other" and between "here" and "there". Despite the importance of Ibn Fadlan's travelogue - as the first travelogue of a Muslim to European countries consisting of descriptions of Iranian and the Turks, - and the significant role of imagology as an interdisciplinary field of study in literary studies, no research has been conducted on this travelogue concerning the imagology of nations. In this research, for the first time, the images of the four mentioned nations are presented based on the method of imagology from the perspective of cultural-ideological images.

*Date received: 22/09/2021 Date review: 12/01/2022 Date accepted: 21/01/2022

1. Corresponding author: Assistant Professor of Persian and Literature, Department of Persian and Literature of Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. ghabool@um.ac.ir

2. Associated Professor of Persian and Literature, Department of Persian and Literature of Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. radmard@um.ac.ir

3. PhD. Student of Persian and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. toktamabedi@gmail.com

2. Methodology

To compare Ibn Fadlan's views on different nations, we first examined and classified the presented cultural-ideological images of the nations. On this basis, thirteen cultural-ideological images that had the highest frequency among different nations were identified. Then, we compared the images related to each subject in different nations and analyzed the reasons for presenting positive, negative, or neutral images about each nation. Accordingly, the purpose of the trip, religious relations and historical background of the nations in question, and the cultural and religious status of the author and his country were identified as the main reasons for his view.

3. Discussion

Cultural-ideological images refer to those images about a nation's religious or folk beliefs, as well as their manner of thinking, customs, and behaviors. These items generally include differences between own and other cultures and issues such as hospitality customs, male-female relationships, kinship customs, and the manner of guest reception and marriage.

3. 1. Hospitality

In general, all the images of Iranians and Saqalibas about hospitality are positive, and most of the images of Turks are negative, the main reason being the higher cultural and social level of Iranians and Bulgarians compared with the Turks; This, is related to the dependence of the Samanid and Saqaliba governments at that time on the Abbasid caliph and the religious commonalities of the two nations with Ibn Fadlan.

3. 2. Manner of paying respect

The way two peoples of Turk and Saqaliba respected others can indicate the higher level of civilization of Saqalibas compared to Turks. The prestige of Turks in giving a gift is greatly degraded to the level of prostration; but even in the face of their king, Saqalibas considered it sufficient to take off their hats.

3. 3. Dealing with the patients

Ibn Fadlan portrays a cruel and violent image of Turks and Russians when encountering the sick.

3. 4. Punishments

One of the cases to which Ibn Fadlan paid special attention is the punishment of various crimes among different nations. One reason for that is his religious status. As a religious scholar, he paid special attention to these matters and mentioned the punishment of adultery, sodomy, and theft. The most severe punishment applied by Turks and Saqalibas was for adultery.

3. 5. Health

Presenting some images of not observing the health issues and the filthiness of Russians and Turks in Ibn Fadlan's travelogue, on the one hand, indicates his cleanliness and observance of public health by his place of residence, and on the other hand, shows cultural and civic backwardness of Russians and Turks.

3. 6. Food and housing

Identifying the food habits of different nations, also inferred Ibn Fadlan's taste for food.

3. 7. Description of appearance, jewelry, and clothing

The clothing of each nation has a direct relationship with their type of climate. Also, some cultural and ideological aspects can be understood from the appearance and clothing of nations.

3. 8. Islamic beliefs and idolatry

Ibn Fadlan has pointed out the great interest of Saqalibas and Iranians in caliphs and Islam. On the contrary, what he says about Russians and Turks shows their idolatry and polytheism. The images related to their beliefs are presented negatively and accompanied by insulting words.

3. 9. Funeral and mourning ceremonies

One of the rituals Ibn Fadlan described in full detail is the strange method of burial among Turks and Russians. But the burial rites of Bulgarians are similar to those of dead Muslims.

3. 10. Superstitious beliefs

Images of superstitions, especially among Turks and Saqalibas, attracted the attention of Ibn Fadlan.

3. 11. Manner of dividing the inheritance

The division of inheritance among Saqalibas was different from the Islamic rules, so Ibn Fadlan tried to correct it; But in the case of the Russians, he merely reported images.

3. 12. Tempers

Ibn Fadlan also gave information about the temper of Turks. These images are generally negative and show the savagery of these tribes.

3. 13. Rituals of kinship

The images of Saqalibas show the privileged place of grandfather in the family.

4. Conclusion

A total of 46 minor images can be derived from the 13 mentioned major images. The frequency of images is as follows: Turks with 14 images, Saqalibas with 13 images, Russians with 11 images, and Iranians with 8 images. The main reason for this frequency is the profound differences in cultural and ideological assumptions of Ibn Fadlan especially with Turks and Russians, which made him express those images. The fact that the second rank belongs to Saqalibas can be rooted in Ibn Fadlan's mission to teach Islamic rules to those people, so he focused more on images related to their cultural and religious affairs. Due to the great similarity between Ibn Fadlan's ecosystem and Iranian cities, the least amount of images is assigned to this nation.

From Ibn Fadlan's evaluative point of view, the highest level of negative images is attributed to the Turks (10 images), which is due to their primitive and superstitious customs and beliefs and its contradiction with the brilliant culture of Islam in Baghdad at that time. The next rank belongs to Russians, who in addition to previous reason had geographical and human differences with Ibn Fadlan's ecosystem. This difference attracted his attention especially because of his religious mentality. He negatively evaluated any discrepancy between the images and Islamic norms. This is also true for Saqalibas, where the four negative images presenting them are inconsistent with Islamic norms and customs. Presenting only one negative image of Iran, which is about the cold climate and type of thick clothes that Iranians wore, indicates that he did not have a negative view of this nation. In contrast, the expression of three positive images of Iranians, three positive images of Saqalibas, and only one positive image of each of the Turkish and Russian nations shows his positive view of Iran, which can be due to Iran's cultural, ideological, and political alignment with the Caliphate of Baghdad. Saqalibas' being Muslim

and receiving him with hospitality, had also a positive impact on Ibn Fadlan's evaluation of this nation. The positive image of Turks was due to their alignment with Islamic rules, and the positive image of Russians was due to the good economy of the region, like that of Baghdad's. The expression of 16 neutral images also indicates the descriptive attitude of Ibn Fadlan in many cases and that he tried to show his objective point of view in those cases.

Keywords: imagology, Ibn Fadlan travelogue, Iran, Turk, Saqaliba, Russia.

References [In Persian]:

- Fakhouri, H. (1995). *history of Arabic language literature*. Translated by Abdul Mohammad Ayati. Tehran: Toos press.
- Ghabool, E., Radmard, A. & Shariatpanah, Z. (2018). Imagology of Women in Ibn Fadlan's Travelogue. *Journal of Women in Art and Culture*, University of Tehran, Vol. 10. No. 1, pp. 97-113.
- Hashemi, A. (2004). Anthropological Perceptions of Ibn Fadlan's Travelogue. *Journal of Iranian People Culture*. No. 3 & 4. Summer and Autumn. pp 19-30.
- Ibn al-Athir, I. (1966). *the complete history*. (Vol. 8.). Beirut: Dar Sadr.
- Ibn Fadlan, A. (1966). *travelogue of Ibn Fadlan*. Translated by Abolfazl Tabatabaei. Tehran: Iran Culture Foundation press.
- Ibn Fadlan, A. (2003). *Ibn Fadlan travels to the country of Turks, Russians, and Al-Saqaliba*. Beirut: Al-Arabiya Institute for Studies and Publishing.
- Irvanizadeh, A. & Abedi, M. (2010). The Image of Iranians in The Works of Abu Hayyan Tawhidi. *Journal of Comparative Literature*. Shahid Bahonar University of Kerman. No. 3, pp. 37-67.
- Krachkovsky, I. Y. (2005). *history of geographical writings in the Islamic world*. Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Elmi Farhangi press.
- Lu'aybī, Sh. (2003). *introduction to Ibn Fadlan's journey*. Beirut: Al-Arabiya Institute for Studies and Publishing.

- Mohseniniya, N. (2014). *comparative literature in the contemporary world (generalities, theoretical foundations, schools)*. Tehran: Science and Knowledge press.
- Namvar Motlagh, B. (2009). An Introduction to Imagology. *Journal of Comparative Literature Studies*. Oct. No. 12, pp. 119-138.
- Nanquette, L. (2011). Imagology as a Study of Contemporary French and Persian Prose Texts. Translated by Mojdeh Daqiqi. *Journal of Comparative Literature, Special Issue of Farhangestan*. Spring. No. 3. pp. 115-100.
- Ranjbar, I. (2021). The Image of Iran in Qajar Era in The Story of Haji Baba Isfahani and The Deceived Stars. *Journal of Comparative Literature*. Shahid Bahonar University of Kerman. No. 24, pp. 39-65.
- Thaqafi, S. M. (1996). Study of Socio-Cultural Issues of Ibn Fadlan's Travelogue. *Journal of Research Mirror*. No. 38, pp. 46-50.

نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال چهاردهم، شماره بیست و ششم، بهار و تابستان ۱۴۰۱

بررسی تصویر فرهنگی - اعتقادی اقوام مختلف در سفرنامه ابن فضلان *

احسان قبول (نویسنده مسئول)، عبدالله رادمرد^۲، تکتم عابدی^۳

چکیده

هدف این تحقیق بررسی و مقایسه تصاویر فرهنگی - اعتقادی اقوام ایرانی، ترک، صقالبه و روس در سفرنامه ابن فضلان و شناسایی عوامل دخیل در نگاه ارزش گزارانه سفرنامه نویس می باشد؛ بنابراین مسئله این پژوهش چگونگی تصاویر فرهنگی - اعتقادی این چهار قوم در سفرنامه و چرایی شکل گیری این تصاویر است. در این جهت بر بنیان روش پژوهش در دانش تصویرشناسی، نخست انواع تصاویر فرهنگی - اعتقادی این چهار قوم طبقه بندی و توصیف شده است، سپس بنا به نشانه های درون متنی نگاه ارزش گزارانه ابن فضلان را در بیان این تصاویر تحلیل کرده و در پایان بنا به نشانه های برون متنی دلایل این نگرش ارزشی را بررسی و شناسایی نموده ایم. از رهگذر این تحلیل این نتیجه به دست آمد که در تصاویر ارائه شده درباره موضوعات فرهنگی - اعتقادی نگاه ابن فضلان به ایران و صقالبه غالباً مثبت و گاهی بی طرفانه بوده اما درباره ترکان و روس ها دیدگاه وی غالباً منفی است. در خصوص عوامل تأثیرگذار بر نگرش ارزشی ابن فضلان نیز این موارد به دست آمد: هدف سفر، جایگاه مذهبی مؤلف، موقعیت فرهنگی، سیاسی و مذهبی کشور خودی، پیشینه تاریخی و مذهبی اقوام بیگانه، و روابط سیاسی و مذهبی با هر کدام از این اقوام.

واژه های کلیدی: تصویرشناسی، سفرنامه ابن فضلان، ایران، ترک، صقالبه، روس.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۳۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۰/۲۲ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۰۱

Doi: 10.22103/jcl.2022.17718.3294

صص ۲۲۳ - ۲۵۶

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات و فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران، ghabool@um.ac.ir.

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات و فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران، radmard@um.ac.ir.

۳. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات و فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران

toktamabedi@gmail.com

۱. مقدمه

«المقتدر بالله» خلیفه عباسی، در پی درخواست پادشاه صقالبه (ساکنان شمال اروپا و حوضه رود ولگا) برای حمایت از آنان در مقابل دشمنان و آموزش احکام اسلامی، ابن فضلان را به همراه هیئتی از بغداد به آن ناحیه فرستاد. وی از آداب و رسوم اقوام مختلفی که در بین راه دیده‌است، در سفرنامه‌اش مطالب دقیقی آورده و شیوه زندگی و خلق و خوی مردم و روابط اجتماعی ایشان را به تصویر کشیده‌است. ابن فضلان در سفرنامه‌اش روابط سیاسی دولت عباسیان را با کشورهای همسایه و دوردست چون سرزمین‌های اطراف ولگا وصف کرده‌است. کراچکوفسکی در این باره می‌نویسد:

رساله ابن فضلان نسبت به دوران خود اثری جالب است زیرا تصویری زنده از اوضاع سیاسی جهان اسلام و روابط بلاد اسلامی با سرزمین‌های آسیای میانه که مجاور آن بوده یا نواحی دوردست چون حوضه ولگا که در آن موقع، انتهای جهان متمدن به‌شمار می‌رفته، به دست می‌دهد. (کراچکوفسکی، ۱۳۸۴: ۱۴۹)

۱-۱. شرح و بیان مسئله

سفرنامه‌ها به پژوهشگر ادبیات تطبیقی کمک می‌کند تا با فرهنگ و احوال مردمان دو ملت بیش‌تر مانوس گردد؛ هم‌چنین آشنایی با جغرافیای طبیعی، انسانی، اقتصادی و اجتماعی دو ملت مورد نظر به محقق در ادبیات تطبیقی کمک فراوانی می‌کند؛ چراکه ادبیات و فرهنگ، بسیار تحت تأثیر محیط طبیعی و جغرافیایی قرار دارد (محسنی‌نیا، ۱۳۹۳: ۱۹۱). سفرنامه ابن فضلان مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های تاریخ، جغرافیا و مردم‌شناسی قرار گرفته، اما در این پژوهش‌ها رویکرد «تصویرشناسی» که مربوط به ادبیات تطبیقی است، مطرح نبوده‌است؛ از این رو در این جستار براساس روش‌شناسی «تصویرشناسی» به بررسی این اثر پرداخته‌ایم. تصویرشناسی دانش و روشی است که در آن تصویر کشورها و شخصیت‌های بیگانه در آثار یک نویسنده یا یک دوره و مکتب مطالعه می‌شود. این دانش ویژگی اصلی تصویر را برآمدن آن از تفاوت میان «من» و «دیگری» و میان «این‌جا» و «آن‌جا» تعریف می‌کند (ر.ک: نانکت، ۱۳۹۰: ۱۰۷). این مقاله در پی آن است تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱- کدام یک از تصاویر فرهنگی - اعتقادی اقوام در سفرنامه ابن فضلان مثبت و کدام یک منفی است؟

۲- دلایل نگرش مثبت و یا منفی ابن فضلان به اقوام خارجی چیست؟

۲-۱. روش پژوهش

برای مقایسه دیدگاه ابن فضلان نسبت به اقوام مختلف، نخست تصاویر فرهنگی - اعتقادی مطرح شده درباره اقوام را بررسی و طبقه‌بندی کرده‌ایم. بر این اساس سیزده تصویر فرهنگی - اعتقادی که در مورد اقوام مختلف بالاترین بسامد را داشته‌اند، شناسایی و طبقه‌بندی شد؛ سپس تصاویر مربوط به هر موضوع را در اقوام مختلف با هم مقایسه و دلایل ارائه تصاویر مثبت، منفی و یا بی طرف درباره هر قوم را تجزیه و تحلیل کردیم. بر این اساس هدف سفر، روابط مذهبی و پیشینه تاریخی اقوام مورد نظر و جایگاه فرهنگی و مذهبی مؤلف و کشورش از دلایل اصلی نگاه ارزشی وی شناخته شدند.

۳-۱. پیشینه پژوهش

در زمینه تصاویر فرهنگی و اعتقادی در سفرنامه ابن فضلان تاکنون اثر مستقلی نوشته نشده است. اما درباره «تصویرشناسی» آثاری به زبان فارسی نوشته شده است که از جمله می‌توان به مقاله «درآمدی بر تصویرشناسی؛ معرفی یک روش نقد ادبی و هنری در ادبیات تطبیقی» از بهمن نامور مطلق و مقاله «تصویرشناسی به منزله خوانش متون نثر معاصر فرانسه و فارسی» نوشته لاتیسیا نانکت اشاره کرد. این مقاله‌ها مبانی نظری و روش‌شناسی تصویرشناسی را تا حدی تعریف و تبیین کرده‌اند.

مقالاتی نیز به تصویرشناسی اقوام از رهگذر سفرنامه‌ها و آثار ادبی پرداخته‌اند که این مقالات را برمی‌شماریم: «تصویر ایرانیان در آثار ابوحنیف توحیدی» نوشته عبدالغنی ایروانی‌زاده و مهدی عابدی؛ «سیمای ایران عهد قاجاریه در سرگذشت حاجی بابا اصفهانی و ستارگان فریب‌خورده» نوشته ابراهیم رنجبر؛ «تصویرشناسی ادیبان ایران از نگاه ادیبان عرب (مطالعه مورد پژوهش: صاحب بن عباد از نگاه ابن نباته، سعدی و شریف رضی)» از زهرا افضلی و «تصویرشناسی ایرانیان در هزار و یک شب» از احسان قبول و مینا روان‌سالار.

در مقالاتی نیز به سفرنامه ابن فضلان از نظرگاه‌های گوناگون پرداخته شده است؛ همچون: «بررسی مسائل اجتماعی و فرهنگی سفرنامه ابن فضلان» از سیدمحمد ثقفی و «برداشت‌های مردم شناختی از سفرنامه ابن فضلان» نوشته علی‌رضا هاشمی و مقاله «رخداد فهم در سفرنامه ابن فضلان؛ با تکیه بر هرمنوتیک گادامری» نوشته سید هادی موسوی. مقاله «تصویرشناسی زنان در سفرنامه ابن فضلان» نوشته قبول و همکاران کاملاً در جهت هدف این پژوهش است و در این مقاله نویسندگان از منظر دانش تصویرشناسی به بررسی صرفاً سیمای زنان در میان چهار قوم ایرانی، ترک، روس و صقالبه پرداخته‌اند. از این رو در این جستار ما برای تصویر فرهنگی زنان در سفرنامه ابن فضلان به مطالب و نتایج این مقاله ارجاع داده‌ایم.

۱-۴. ضرورت و اهمیت مسئله

علی‌رغم اهمیت سفرنامه ابن فضلان در جایگاه نخستین سفرنامه یک مسلمان به کشورهای اروپایی امروز^۱ و اهمیت توصیفات وی از ایران و ترکان و نیز تصویرشناسی در جایگاه دانشی بینارشته‌ای در حوزه مطالعات ادبی تاکنون پژوهشی بر اساس رویکرد تصویرشناسی اقوام درباره این سفرنامه نشده است و در این پژوهش برای نخستین بار تصویر چهار قوم ایرانی، ترک، روس و صقالبه بر بنیان روش تصویرشناسی از منظر تصاویر فرهنگی - اعتقادی ارائه شده است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. بحث و بررسی درباره انواع تصاویر فرهنگی - اعتقادی اقوام در سفرنامه ابن فضلان

در این بخش به شناسایی تصاویر چهار قوم ایرانی، روس، ترک و صقالبه از منظرهای فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی می‌پردازیم. مقصود از تصاویر فرهنگی - اعتقادی آن دسته از تصاویری است که به باورهای دینی و یا عامه یک قوم بازمی‌گردد و هم‌چنین شیوه تفکر، آداب و رسوم و رفتارهای آن قوم. این موارد عموماً شامل تفاوت‌های بین فرهنگ خودی و بیگانه است و شامل مواردی از قبیل رسوم مهمان‌نوازی، روابط زنان و مردان،

رسوم خویشاوندی و نحوه پذیرایی و ازدواج می‌باشد.^۲ این دسته از تصاویر در سفرنامه ابن فضلان از اصلی‌ترین تصاویر مطرح شده است؛ به طوری که اغلب تصاویر ارائه شده از اقوام مختلف مربوط به مسائل فرهنگی - اعتقادی می‌باشد.

۲-۱-۱. پذیرایی از مهمان

طبق گزارش ابن فضلان فرستادگان خلیفه هنگام ورودشان به بخارا و خوارزم مورد استقبال و تکریم قرار می‌گیرند. «جیهانی» شخصاً آن‌ها را منزل می‌دهد و یک نفر را برای کارها و رفع نیازمندی‌هایشان می‌گمارد. امیر خوارزم نیز از آن‌ها به نیکویی استقبال می‌کند. (ابن فضلان، ۲۰۰۳: ۴۶ و ۴۷)

تصویری که ابن فضلان در این رابطه از پادشاه صقالبه ارائه می‌دهد نیز، مهمان‌نوازی وی را به نمایش می‌گذارد:

چون به سوی پادشاه صقالبه که مقصودمان بود روی آوردیم و به محلی که یک روز و یک شب از او دور بود رسیدیم، چهار تن از شاهان زیردست خود و برادران و فرزندانش را به پیشواز ما فرستاد. ایشان با گوشت و ارزن به استقبال ما آمدند و همراه ما شدند. (همان: ۷۵)

این توصیفات به وضوح نشانگر اوج مهمان‌نوازی پادشاه است. اول اینکه از بزرگان کشور و از خانواده خود افرادی را برای استقبال می‌فرستد؛ دیگر اینکه مسیری طولانی را که یک شبانه‌روز به طول می‌انجامد، برای استقبال پیموده‌اند؛ سه‌دیگر با غذا به استقبال آمده و با مهمانان خود همراه شده‌اند. علاوه بر این هنگامی که به دو فرسخی محل می‌رسند وی شخصاً به استقبال مهمانان می‌آید. ابن فضلان می‌نویسد:

وقتی ما را دید بر روی زمین افتاد و سجده شکر به جا آورد. در آستین او مقداری درهم بود که بر سر ما پاشید، پس چادرهایی برایمان برپا کرد و در آن‌ها منزل نمودیم. (همان)

می‌توان گفت این تصاویر، ارتباط مستقیمی با روابط سیاسی و مذهبی بین خلفا و امرای سامانی، و همین‌طور بین آن‌ها و صقالبه دارد.^۳

رسوم پذیرایی از مهمان و مسافر نزد ترکان متفاوت و ویژه خودشان است. ابن فضلان گاهی مطالب متناقضی را در این زمینه مطرح کرده است؛ وی در یک‌جا درباره آن‌ها گفته است:

هیچ‌یک از مسلمانان نمی‌تواند به سرزمین آنها قدم بگذارد مگر این‌که در میان ایشان دوستی داشته‌باشد و بر او وارد شود و از کشور اسلام برای او لباس و برای همسرش روسری و همچنین مقداری فلفل و ارزن و کشمش و گردو ببرد. (همان)

اما کمی بعد در مورد مهمان‌نوازی ترکان می‌گوید:

اگر شخصی نزد یک نفر ترک برود که نمی‌شناسد و به او بگوید: من مهمان تو هستم و از شترها و چهارپایان و درهم تو می‌خواهم آنچه که بخواهد میزبان به او می‌دهد. (همان: ۶۴)

تصویر منفی اولیه‌ای که ابن فضلان نشان می‌دهد، تحت تأثیر سخنان و تعاریفی است که از دیگران قبل از عزیمت به سرزمین ترکان درباره آن‌ها شنیده‌است. هنگام حضورشان در خوارزم، خوارزمشاه ابن فضلان و همراهانش را از ترکان می‌ترساند. او در ابتدا به آن‌ها اجازه رفتن به کشور ترک‌ها را نمی‌دهد و این کار را بسیار خطرناک می‌داند (همان: ۴۸)، ولی آنچه که ابن فضلان بعد ذکر می‌کند همان چیزی است که خود ناظر آن بوده‌است و نگاهی را به ترکان تعدیل می‌کند.

ابن فضلان در مورد آداب و رسوم مهمانداری نزد ترک‌ها به طور مفصل مطالبی را آورده‌است. آن‌ها قبه‌ای را برای دوست مسلمان خود آماده می‌کنند و مقدار کافی گوسفند نزد او می‌فرستند تا مهمان مسلمان‌شان آن‌ها را به دست خود ذبح کند، زیرا ترک‌ها گوسفند را ذبح نمی‌کنند بلکه آن‌قدر بر سر آن می‌کوبند تا بمیرد. (همان: ۶۴)

بعد از این، ابن فضلان مطالبی را مطرح می‌کند که نمایانگر تصاویر منفی از ترک‌هاست. این مطالب ترکان را مردمانی غیرمنطقی، وحشی و خونریز نشان می‌دهد. اگر شخص ترکی در منزل دوست مسلمان خود بمیرد وقتی کاروان به سرزمین ترک‌ها برود و آن دوست مسلمان در میان آن‌ها باشد او را می‌کشند و می‌گویند تو با زندانی کردن او نزد خود وی را کشتی و اگر او را زندانی نمی‌کردی نمی‌مرد. اگر او در میان قافله نباشد به بزرگترین شخص در میان کاروان رفته و او را به قتل می‌رسانند؛ هم‌چنین اگر به مهمان ترک خود شراب بدهد و او از روی دیوار بیافتد میزبان مسلمان را می‌کشند. (همان: ۶۵)

در مجموع همه تصاویری که از ایرانیان و صقالبه درباره مهمان‌نوازی ارائه شده‌است مثبت می‌باشد و غالب تصاویر ترکان منفی است^۴ که دلیل اصلی آن به سطح بالاتر

فرهنگی و اجتماعی ایرانیان و صقالبه نسبت به ترکان بازمی‌گردد و همچنین به وابسته‌بودن حکومت‌های سامانیان و صقالبه در آن روزگار به خلیفه عباسی و اشتراکات مذهبی این دو قوم با ابن فضلان مرتبط است.

۲-۱-۲. نحوه ادای احترام

به دلیل فاصله زیاد بین فرهنگ مؤلف و فرهنگ بیگانه در جوامع ترک، بلغار و روس گزارش‌های ابن فضلان در این زمینه نیز بیش‌تر درباره همین اقوام است. یکی از رسمی که ابن فضلان در سفرنامه‌اش نقل کرده، سجده کردن ترک‌ها در مقابل کسی است که به آن‌ها هدیه‌ای داده‌است. این رسم را حتی بزرگان قوم هم انجام می‌دادند؛ پس از این که ابن فضلان و همراهانش هدایای خود را به ولیعهد ترکان تقدیم نمودند او در مقابل آن‌ها سجده کرده‌است. (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۶۶)

برداشتن کلاه نزد صقالبه نشانه احترام است. این رفتار هنوز هم در کشورهای اروپایی مشاهده می‌شود. به گفته ابن فضلان همه مردم کلاه بر سر دارند اما هنگامی که پادشاه از بازار می‌گذرد هرکس که در سر راه او باشد برپایمی‌ایستد و کلاه خود را از سر برداشته زیر بغل می‌گذارد. چون شاه از جلوی ایشان گذشت مجدداً کلاه خود را بر سر می‌گذارند. (همان: ۷۵)

نوع احترام گذاشتن دو قوم ترک و صقالبه می‌تواند نشانگر سطح مدنیّت بالاتر صقالبه نسبت به ترکان باشد زیرا شأنیت ترکان در برابر اعطای یک هدیه تا حدّ زیادی تنزل یافته تا سر حدّ سجده سر فرود می‌آورند؛ اما صقالبه حتی در برابر پادشاه‌شان به برداشتن کلاه از سر بسنده می‌کردند.

۲-۱-۳. برخورد با بیمار

ابن فضلان در مورد برخورد ترک‌ها با بیماران، خوی بی‌رحم و خشنی را از این قوم به تصویر می‌کشد. هرگاه مردی از ایشان بیمار شود و غلام و کنیز داشته باشد، آن‌ها به خدمتش می‌ایستند و هیچ یک از کسانش به او نزدیک نمی‌شود. برای شخص بیمار در گوشه‌ای از خانه چادری برپا می‌کنند و او همچنان می‌ماند تا بمیرد یا بهبودی یابد؛ چنانچه

بیمار غلام یا شخص بی چیزی باشد او را در بیابان می اندازند و از نزد او می روند. (همان: ۶۶)

در این سفرنامه در مورد رفتار روس ها با بیماران نیز تصویری مشابه ترکان ارائه شده است. در این تصویر روس ها مردمانی سنگ دل معرفی می شوند که هنگام بیماری نزدیکانشان، نه تنها از آن ها پرستاری نمی کنند بلکه آن ها را در مکانی دور از خودشان رها می کنند. (همان: ۱۰۴) این رفتار ترکان و روس ها هم چنین می تواند نشان از نبود تعلقات خانوادگی و نداشتن اطلاعات لازم در مورد انواع بیماری ها و درمان آن ها باشد. اگر شخص بیمار، ناتوان یا برده باشد رفتار آن ها در مورد او بدتر از افراد دیگر است. ابن فضلان اضافه می کند:

چنانچه این شخص برده باشد او را به حال خود می گذارند تا سگ ها و پرنده گان گوشتخوار او را بخورند. (همان)

هم چنین این تصویر نشانگر غلبه بیماری های واگیردار بر غیر واگیردار در میان ایشان بوده است حکایت از تجربیات تلخی می کند که از این گونه بیماری های واگیردار داشته اند؛ به عبارتی اینان از روش قرنطینه بیمار یعنی دور نگه داشتن او از خانواده و جامعه استفاده می کرده اند.

۲-۱-۴. مجازات ها

یکی از مواردی که ابن فضلان به آن توجه ویژه داشته است مجازات انواع جرائم در میان اقوام مختلف است. از دلایل توجه ابن فضلان به جرائم و مجازات ها جایگاه مذهبی اوست. او به عنوان یک عالم دینی توجه خاصی به این امور داشته و به مجازات زنا، لواط و دزدی اشاره کرده است؛ به گونه ای که شدیدترین مجازات ها را ترکان و صقالبه برای عمل زنا اعمال می کرده اند. (همان: ۶۵ و ۸۹) ابن فضلان داستانی را نقل می کند که بر طبق آن مجازات لواط در نزد این قبایل مرگ بوده است و هر دو نفر باید کشته می شدند. (همان: ۶۵) در تاریخ بیهقی و سایر منابع تاریخی از رواج امردبازی و لواط در بخارا و خوارزم و افغانستان داستان ها نقل شده است. بیشتر خدمه خلفای عباسی نیز بردگان زرخریدی بودند که در جنگ اسیر شده بودند. بعضی از این بردگان پسرانی بودند که

بر آن‌ها جامه زیبا می‌پوشانیدند و ایشان را چون زنان می‌آراستند و خوش‌بویشان می‌کردند (فاخوری، ۱۳۷۴: ۲۷۱)؛ بنابراین اشاره ابن‌فضلان به مجازات لواط و مهم‌بودن آن در میان این قبایل می‌تواند به دلیل رواج آن در بغداد و سایر سرزمین‌هایی باشد که او آن‌ها را دیده‌است.

صقالبه برای قاتل نیز مجازات قصاص را در نظر گرفته‌اند. هرگاه مردی از ایشان مرد دیگر را عمداً می‌کشت او را در عوض می‌کشتند. (ابن‌فضلان، ۱۳۴۵: ۸۸) ابن‌فضلان می‌نویسد:

اگر فردی به اشتباه فردی را کشته باشد صندوقی از چوب برایش ساخته، او را درون آن می‌گذارند و سی قرص نان و یک کوزه آب نزد او می‌گذارند؛ آنگاه صندوق را میخ‌کوب کرده، سه چوب مانند سه پایه نصب می‌کنند و صندوق را به آن می‌آویزند. (همان)

به‌نظر می‌رسد این کار برای آمرزش او و پاک شدن گناهش انجام می‌شود. بلغارها پس از انجام این کار می‌گویند: او را میان آسمان و زمین قرار می‌دهیم تا باران و آفتاب بخورد شاید خداوند به او رحم کند. وی آن‌قدر آویزان می‌ماند تا گذشت زمان و وزش بادها او را از بین می‌برد.

با اینکه پادشاه صقالبه برای آموزش احکام صحیح اسلامی از خلیفه بغداد درخواست عالم دینی کرده بود تأکید ابن‌فضلان بر این‌گونه تصاویر می‌تواند نشانگر اهمیت آن‌ها برای وی با هدف اصلاح این مجازات‌ها بر اساس احکام اسلامی و قرآنی باشد. ابن‌فضلان از مجازاتی سخت برای دزد و راهزن در بین روس‌ها خبر داده‌است. وی می‌نویسد:

هرگاه دزد یا راهزنی را دستگیر کنند او را به پای یک درخت تنومند آورده، ریسمان محکمی به گردنش می‌بندند و به آن درخت می‌آویزند. او آن‌قدر آن‌جا می‌ماند تا بر اثر باد و باران تکیه‌شود. (همان: ۱۰۴)

برقراری این مجازات‌ها نقش مؤثری در رونق دادوستد در میان روس‌ها بوده و باعث ایمنی بیش‌تر بازرگانان می‌شد.

۲-۱-۵. بهداشت

ابن فضلان در سفرنامه‌اش به عدم رعایت مسائل بهداشتی از سوی اقوام ترک و روس اشاره کرده است. وی درباره مردم قبیله غز نوشته است: این اقوام با طهارت و غسل و شست‌شو خصوصاً در زمستان سروکاری ندارند. (همان: ۶۲) عدم رعایت بهداشت در اقوام ترک یک ویژگی فرهنگی بوده و در میان اشراف آن‌ها نیز چنین صحنه‌هایی مشاهده می‌شده است. هنگامی که «اترک» لباس دیبای خود را از تن بیرون می‌کند تا خلعت‌هایی که به او پیشکش شده بود، بپوشد ابن فضلان در توصیف این صحنه می‌گوید:

در آن هنگام دیدم نیم‌تنه‌ای که بر تن داشت از کثرت چرک پوشیده بود، زیرا عادت آن‌ها این است که لباسی را که شخص پوشیده تا بر تنش پاره‌پاره نشود آن را بیرون نمی‌کند. (همان: ۶۹)

ابن فضلان به موردی دیگر نیز درباره ترکان اشاره کرده و می‌گوید آن‌ها از درزهای نیم‌تنه خود شپش‌ها را بیرون کشیده، به راحتی می‌خورند. (همان: ۷۳) وی برای اثبات ادعای خود، صحنه‌ای را که خود شاهد بوده است این‌گونه توصیف می‌کند:

یکی از ایشان را که اسلام آورده بود و برای‌مان کار می‌کرد دیدم که شپشی از لباسش پیدا کرد و با ناخن آن را کشت و با خرسندی شپش را خورد. (همان: ۷۳)

ابن فضلان روس‌ها را کثیف‌ترین خلق خدا معرفی می‌کند. وی در این باره می‌نویسد:

آن‌ها خود را از بول و غائط پاک نمی‌کنند. غسل جنابت به جا نمی‌آورند و دستان خویش را پس از غذا نمی‌شویند بلکه چون چهارپایانی گمراهند. (همان: ۱۰۳)

وی در جایی دیگر از سفرنامه خود تصویری بسیار زشت و نفرت‌انگیز از اقوام روس ترسیم کرده است. در این تصویر آلودگی روس‌ها به صورتی عینی نمود یافته است. آنان هر روز سر و صورت خود را با آبی آلوده و کثیف شست‌وشو می‌دادند. بدین طریق که کنیز پس از آوردن غذا لگن بزرگی از آب با آلوده و کثیف شست‌وشو می‌دادند. بدین طریق که کنیز می‌گذارد، او دست و صورت و موی خویش را در آن شسته، هر کار کثیفی در درون لگن انجام می‌دهد و کنیز آن لگن را به ترتیب پیش دیگران می‌گذارد تا آن‌ها هم سر و صورت و موهای خود را با این آب آلوده شسته و آب دهان و بینی خود را در آن بیندازند. (همان:

ابن فضلان دربارهٔ صقالبه اشاره‌ای دارد که ایشان از حمام عمومی برخوردار نبوده‌اند اما خود را پیوسته در نهر آب شست‌وشو می‌داده‌اند؛ بنابراین علی‌رغم نبود حمامی عمومی تصویری منفی به ذهن خطور نمی‌کند.

ارائهٔ تصاویری جزئی از رعایت‌نکردن مسائل بهداشتی و کثیف‌بودن دو قوم روس و ترک در سفرنامهٔ ابن فضلان از یک سو نشانگر پاکیزگی و رعایت بهداشت عمومی نزد وی و محل زندگی او بوده‌است و از سوی دیگر نشانگر عقب‌ماندگی فرهنگی و مدنی دو قوم روس و ترک است؛ زیرا رعایت بهداشت و پاکیزگی در میان یک قوم و جامعه از نشانه‌های فرهنگ و مدنیّت ایشان می‌باشد؛ همچنین ارائه‌نکردن تصویری از بهداشت ایرانیان و صقالبه می‌تواند به دلیل مشابهت این دو قوم با زیستگاه ابن فضلان باشد. طبعاً پیش‌فرض مسلمان‌بودن دو قوم ایرانی و صقالبه و غیرمسلمان‌بودن روس‌ها و ترکان در ذهن ابن فضلان نیز در پدیدآمدن این نگاه منفی بی‌تأثیر نیست چنان‌که وی از جمله نمونه‌های کثیف‌بودن روس‌ها و ترکان را اجرانکردن احکام اسلامی مانند غسل جنابت می‌داند و از کلماتی چون نجس که دارای بار معنایی مذهبی است برای ایشان استفاده می‌کند.

۲-۱-۶ خوراک و مسکن

ابن فضلان در ایران ضمن بیان شدت سرمای هوا به نوع مسکن اشاره می‌کند:

من در اطاقی درون اطاقی دیگر که سقف آن از گلیم ترکی پوشیده شده بود می‌خوابیدم. عبا و پوستین را به خود می‌پیچیدم و گونه‌هایم بیشتر اوقات به بالش می‌چسبید. (همان: ۵۲)

از این تصویر برمی‌آید که ایرانیان در زمستان با سرمای زیاد روبه‌رو بودند و به جهت انس با این سرما برای جلوگیری از ورود سرما به خانه‌هایشان از عایق‌بندی زیادی استفاده نمی‌کردند.

وی به زندگی در صحرا و کوچ‌نشینی مردم قبایل ترک نیز اشاره کرده‌است. (همان: ۶۲) نوع مسکن مردم این قبایل برای ابن فضلان تازگی نداشته‌است. این نوع مسکن در میان اعراب بادیه رواج داشته‌است؛ از این رو دربارهٔ چادرهای ترک‌ها و زندگی کوچ‌نشینی آن‌ها توضیح چندانی نداده‌است.

از جمله تصاویری که ابن فضلان دربارهٔ بلغارها ارائه کرده است چادرنشینی ایشان بوده است. وی در توصیف چادر شاه می‌گوید: چادر شاه بسیار بزرگ است و گنجایش نه هزار نفر و بیشتر را دارد و با فرش ارمنی پوشیده شده است. در وسط چادر یک تخت که از دیبای رومی پوشیده شده و مخصوص شاه است، قرار دارد. (همان: ۸۷) بیان عظمت و بزرگی چادر شاه در حدی است که نظر ابن فضلان را به خود جلب کرده است زیرا قبائل در عراق در چادرهای معمولی زندگی می‌کردند؛ حال این که خلیفه در چادری کاخ‌مانند به سر می‌برده است.

ابن فضلان کیفیت و نوع خوراک مردم عادی و کنیزان و غلامان آن‌ها را نیز در سفرنامه‌اش آورده است. وی در مورد صقالبه گفته است:

با جو شوربایی درست می‌کنند که خوراک غلامان و کنیزان است. گاهی هم جو را با گوشت می‌پزند. ارباب‌ها گوشت می‌خورند و به کنیزان جو می‌دهند. اما اگر غذا عبارت از کله گوسفند باشد از گوشت آن به ایشان نیز داده می‌شود. (همان: ۸۷)

وی بیشتر خوراک صقالبه را ارزن و گوشت چهارپا توصیف می‌کند در حالی که در این سرزمین گندم و جو فراوان کشت می‌شود. (همان: ۸۶) وی دربارهٔ مصرف روغن می‌گوید در آن جا روغن زیتون و کنجد و هیچ چربی دیگری یافت نمی‌شود. به جای این چربی‌ها روغن ماهی استعمال می‌کنند. ابن فضلان که به مصرف روغن ماهی عادت نداشته هرآنچه را که در آن از روغن ماهی استفاده می‌شده، آلوده و کثیف توصیف می‌کند. (همان: ۸۷) از این تصویر نیز به ذائقه شخصی ابن فضلان می‌توان پی‌برد و آن دوست‌نداشتن روغن ماهی است زیرا در بغداد به جهت هم‌جواری با رودخانهٔ بزرگ دجله ماهی و روغن ماهی نیز فراوان بوده است.

ابن فضلان دربارهٔ نحوهٔ نگهداری مواد غذایی نزد صقالبه چنین می‌گوید:

آنها برای نگهداری خوار و بار خود در زمین چاه‌هایی حفر می‌کنند و خوراک را در آن می‌گذارند. این غذا پس از گذشت چند روز فاسد و غیر قابل استفاده می‌شود. (همان: ۸۶)

بر اساس این تصویر صقالبه برای نگه داشتن برخی مواد غذایی از یخچال‌های حفر شده در زمین بهره می‌گرفتند اما به دلیل رطوبت زیاد خاک در آن منطقه به سرعت فاسد می‌شده است.

۲-۱-۷. توصیف ظاهر، زیوآلات و پوشاک

ابن فضلان انواع پوشاکی را که مردم خوارزم و جرجانیه برای درامان ماندن از سرمای شدید استفاده می‌کردند نام برده است. وی توصیفی کامل و طنزآمیز از لباس پوشیدن خود و همراهانش قبل از عزیمت به سرزمین ترکان ارائه داده است. جالب این‌که ابن فضلان در بیش‌تر موارد همان نام فارسی پوشاک را استفاده کرده است.

هر یک از ما یک قرطق (قبا) و روی آن یک خفتان و روی آن یک پوستین (بوستین) و روی آن یک لباده و یک برنس پوشیده و فقط چشمانمان نمایان بود و نیز شلوار و شنل ساده و آستردار و کفش ران^۶ و کفش سرپایی و کیمخت^۷ و روی آن کفش خُف^۸ دیگر پوشیدیم. بدین شکل هر یک از ما وقتی با این همه لباس که پوشیده بود سوار شتر می‌شد نمی‌توانست به خود بچنبد. (همان: ۵۹)

بر اساس این تصویر روشن است که مردم خوارزم و جرجانیه برای حفظ گرمای بدنشان در برابر سرما از لباس‌های متعدد و گرم استفاده می‌کردند که این نظر ابن فضلان را به خود جلب کرده است.

ابن فضلان مهمترین ویژگی ظاهری مردان ترک را نداشتن مو بر صورت دانسته است. وی در موارد زیادی به این موضوع اشاره کرده است. در مواردی این اشارت‌ها با چاشنی طنز همراه است. مثلاً می‌گوید:

ترک‌ها موهای خویش را می‌کنند و فقط سبیل می‌گذارند. گاهی پیر فرتوتی را می‌بینید که ریش خود را کنده و کمی از آن را در زیر چانه‌اش باقی گذاشته و پوستینی به دوش انداخته است. به طوری که از دور شبیه یک بز نر دیده می‌شده است. ۹. (همان: ۶۷)

ظاهر این مردان در نظر ابن فضلان عجیب و مضحک آمده و در سفرنامه‌اش بازتاب پیدا کرده است؛ چراکه گذاشتن ریش امری معمول بین مسلمانان بوده است. در جایی دیگر درباره «اترک» رئیس سپاه ترکان این چنین می‌گوید:

او تمام ریش و سبیل خود را کنده و به شکل یک نفر خدمتکار درآمده بود. (همان: ۶۹)

با توجه به نوع ژن مردان ترک موی صورت ایشان کم بوده و ظاهر ایشان خوشایند ابن فضلان نبوده است چراکه از نظر وی داشتن محاسن بلند جزو فضائل و زیبایی‌های ظاهری مردان مسلمان عراق به‌شمار می‌آمده است.

ابن فضلان به توصیف انواع پوشاک و اسلحه مردان روس پرداخته است. به گفته وی آن‌ها پیراهن کوتاه یا کرته (قرطق) نمی‌پوشند. بلکه لباسی می‌پوشند که یک طرف بدنشان را می‌پوشاند و یک دست ایشان از آن بیرون است. ابن فضلان اسلحه‌هایی را که مردان روس با خود حمل می‌کردند نیز به‌دقت نام برده و توصیف کرده است.

هریک از مردان روس یک داس و یک شمشیر و یک کارد همراه دارد و هیچ‌گاه آنها را از خود دور نمی‌کند. شمشیرهای ایشان عبارت از ورق‌های فلزی خط دار فرنگی است. (همان: ۱۰۲)

به گفته ابن فضلان از ناخن تا گردن هریک از آنان از نقش‌ها و تصویرهای مشجر به رنگ سبز پوشیده شده. (همان) شاکر لعیبی حدس زده است که آن‌ها بدن‌های خود را خال‌کوبی می‌کرده‌اند؛ چنان‌که این عمل اکنون نیز در این مناطق رواج دارد. (لعیبی، ۲۰۰۳: ۱۰۲) به هر حال روشن است که این گونه نقش بستن بر بدن در میان مردم بغداد و یا دیگر مناطقی که ابن فضلان به آن‌جا رفته رایج نبوده است. دور از ذهن نیست که توصیف دقیق نشانه‌های جنگی روس‌ها و ترکان با هدف برآورد اولیه از ادوات نظامی و در نتیجه سبک جنگیدن ایشان باشد در صورت تصمیم خلافت بغداد برای پیش‌روی به آن مناطق شناخت اولیه‌ای در بخش نظامی از ایشان داشته باشد.

ابن فضلان از رواج یک نوع زینت خاص در بین زنان روس خبر داده که مخصوص آن‌ها است. وی می‌نویسد:

زنان ایشان هر یک حقه‌هایی از آهن نقره یا مس و یا طلا به تناسب دارایی شوهر بر پستان می‌بندند. هر حقه، حلقه‌ای دارد که یک کارد به آن و همچنین به پستان بسته شده است. (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۱۰۲)

این که زنان روسی پستان خود را آشکار می‌کنند توجه ابن فضلان را جلب کرده است چراکه چنین کاری در میان قوم وی غیرمرسوم و حرام بوده است.

بنابر گزارش‌های ابن فضلان نمایش ثروت، یکی از ویژگی‌های فرهنگی روس‌ها بوده. زنان روس از یک‌نوع زینت دیگر نیز استفاده می‌کردند که نشان‌دهنده میزان دارایی

شوهرانشان بوده است. به گفته ابن فضلان هر وقت مردی صاحب ده هزار درهم می شد طوقی برای زنش می ساخت به همین نسبت در مقابل هر ده هزار درهم که به دارایی او افزوده می شود یک طوق به زن خود می داده است. (همان: ۱۰۲)

۲-۱-۸. عقاید اسلامی و بت پرستی

ابن فضلان به علاقه فراوان صقالبه و ایرانیان به خلفا و اسلام اشاره نموده است. در مقابل آنچه در مورد روس ها و ترکان بیان کرده بیانگر بت پرستی و شرک آنان می باشد. اغلب تصاویر مربوط به اعتقادات آن ها را منفی و همراه با کلمات توهین آمیز دانسته و مردم قبیله غز را گمراهانی چون چهارپا فاقد عقل و شعور ذکر کرده است. در برخی موارد هم در اطلاعاتی که از این مردم ارائه می دهد تناقضاتی دیده می شود. از جمله درباره ترکان می گوید: آنها خدایی را پرستش نمی کنند. اما در جایی دیگر می گوید هرگاه به یکی از آنان ستمی بشود یا پیشامد ناگواری برایش روی بدهد سر خود را به سوی آسمان بلند کرده می گوید: «بیرتنکری». سپس ابن فضلان این عبارت ترکی را به معنای خدای یگانه ترجمه کرده است. بیر به معنای واحد و تنکری یعنی خدا. (همان: ۶۲)

از این عبارت اعتقاد ایشان به خداوندی یگانه بر می آید اما ظاهراً از آن جایی که صفات این خداوند با خداوندی که ابن فضلان در آیین اسلام به آن اعتقاد دارد تفاوت و اختلاف های بسیار زیادی دارد و همراه با نمادهای مادی است، وی ایشان را کافر و بت پرست می داند.

اعتقادات مردم باشگرد یکی دیگر از قبایل ترک با غزان متفاوت است. در میان آنها کسانی هستند که به دوازده خدا معتقدند. خدای زمستان، خدای تابستان، خدای باران، خدای باد، خدای درخت، خدای مردم، خدای چهارپایان، خدای آب، خدای شب، خدای روز، خدای مرگ، خدای زمین که بزرگ ترین این خدایان در آسمان است. در عین حال با سایر خدایان متفق است و هر یک از آنان از کار شریک خود رضایت دارد. (همان: ۷۳)

در اینجا نیز ابن فضلان نظر خود را با اقتباس از آیه ای از قرآن بیان می دارد: « تعالی الله عمّا

يقول الظالمون علواً کبیراً»^{۱۰}

ابن فضلان گروهی از ترک‌ها را دیده که مار، ماهی و جمعی هم پرنده‌ای موسوم به «کراکی» را می‌پرستیدند. دلایلی آمیخته به خرافات برای قراردادن چنین چیزهایی به‌عنوان خدا، برای این مردمان وجود داشته است. طایفه‌ای از قبیله باشگرد تکه‌چوبی به شکل آلت مردی تراشیده و به گردن خویش می‌آویزند. آن‌ها به‌هنگام سفر یا برخورد با دشمن آن را می‌بوسند و بر آن سجده می‌کنند و می‌گویند: خدایا با من چنین و چنان کن. (همان) ابن فضلان از این موضوع بسیار تعجب کرده است از این‌رو از مترجم می‌خواهد از آن‌ها پرسد دلیل‌شان برای این کار چیست. مرد ترک در جواب می‌گوید: من از مانند آن بیرون آمدم و برای خودم آفریننده‌ای جز آن نمی‌شناسم. (همان)

اعتقاد به خداوند و نوع آن از مشخصه‌های فکری و فرهنگی یک قوم است. اینکه قبایل ترک، خداوندان متعدّد و گاه عجیب داشته‌اند، دلیل دیگری بر عقب‌ماندگی فکری و فرهنگی ایشان در آن زمان بوده که این برای ابن فضلانی که در مرکز علم و دانش جهانی آن روزگار تربیت یافته تعجب‌برانگیز بوده است.

ابن فضلان به بت‌پرستی روس‌ها نیز اشاره کرده است. بازرگانان روس برای موفقیت در تجارت خود به بت‌هایشان متوسّل می‌شدند؛ وقتی کشتی‌هایشان به لنگرگاه می‌رسد، هر یک از آنان با مقداری نان و گوشت و پیاز و شراب بیرون می‌آید و به طرف چوبه بلندی که در آن‌جا نصب است می‌رود. روی این چوب تصویر به شکل انسان است. تصویرهای کوچکی نیز در اطراف آن می‌باشد. پشت این تصویرها چوب‌های بلندی در زمین نصب شده است. آن‌گاه به سوی تصویر بزرگ می‌رود و به آن سجده می‌کند و می‌گوید:

خدایا (یارب) من از شهر دوری آمده‌ام و چند سرکنیز و چند پوست سمور همراه دارم، تا جایی که تمام کالایی را که همراه خود دارم به زبان می‌آورد. آن‌گاه آن‌چه را با خود آورده در مقابل آن چوب می‌گذارد و می‌گوید: «می‌خواهم تاجری با دینار و درهم فراوان به من روزی کنی، تا آن‌طور که دلخواه من است از من بخرد و با گفته‌ام مخالفت نکنند.» سپس می‌رود. (همان: ۱۰۴)

تجّار روس چندین بار این کار را انجام می‌دهند اگر نتوانستند کالاهای خود را بفروشند، به سراغ بت‌های کوچکتر که زنان و فرزندان آن بت‌ها هستند می‌روند. ابن فضلان می‌نویسد:

وی از یک یک تصویرها خواهش می‌کند و آن‌ها را به شفاعت می‌خواهد و در برابر ایشان گریه و زاری می‌نماید. (همان)

بازرگانان روس هرگاه در معامله موفق می‌شدند برای بت‌های خویش قربانی می‌کردند. ابن فضلان در این باره می‌نویسد:

چون کار فروش برایش آسان شد و معامله کرد می‌گوید: خدای من حاجتم را برآورد و باید به او پاداش بدهم. سپس چند گوسفند یا گاو حاضر کرده، می‌کشد و قسمتی از گوشت آن‌ها را صدقه می‌دهد و باقی را در برابر آن چوبه بزرگ و چوبه‌های کوچک اطراف آن می‌اندازد و کله‌های گاو و گوسفند را بر چوبی که روی زمین نصب شده است، آویزان می‌کند. (همان)

در این جا از این عمل روس‌ها انتقاد کرده و آن‌ها را به دلیل چنین اعتقاداتی به تمسخر گرفته و می‌نویسد:

چون شب فرا رسد سگ‌ها همه آن‌ها را می‌خورند. آن‌گاه کسی که این کار را کرده است می‌گوید: خدایم از من خشنود شد و هدیه‌ام را خورد. (همان)

از این تصاویر می‌توان به اهمیت موضوع تجارت و کسب مال نزد روس‌ها پی برد؛ چراکه تمام درخواست ایشان از بت‌شان داشتن تجارتنی پرسود بوده است و مجموعه تصاویر اعتقادی دیگر روس‌ها نیز گرد حوائج مالی از بت‌هایشان می‌چرخیده است.

۲-۱-۹. مراسم تدفین و عزاداری

یکی از رسوم که ابن فضلان آن را با جزئیات تمام توصیف کرده است رسم کفن و دفن نزد قبایل ترک است. وقتی شخصی بمیرد برای او چاله بزرگی حفر می‌کنند، کشته و قبایش را به تنش کرده، کمربند و کمانش را بسته یک قلع چوبی پر از شراب نپید به دست او می‌دهند، یک ظرف چوبی از شراب در مقابلش قرار می‌دهند، هر چه دارد در آن اتاق می‌گذارند؛ آنگاه او را در آن‌جا می‌نشانند، سقف آن را به رویش می‌پوشانند و بالای سقف را به شکل گنبد می‌سازند. اگر در زمان حیاتش کسی را کشته و شخص شجاعی بوده باشد، به تعداد کسانی که به دست او کشته شده‌اند شکل‌هایی از چوب تراشیده در قبرش می‌گذارند و می‌گویند: این‌ها غلامان اویند و در بهشت به او خدمت می‌کنند. (همان: ۶۶) بیان چنین تصاویری نشانگر فضیلت قتل در میان ترکان بوده است و ایشان برای

آنکه پس از مرگ به نیکی از آن‌ها یاد شود در حیات‌شان تا حد امکان دیگران را به قتل می‌رسانده‌اند.

ترک‌ها پس از دفن مرده هم برای او هدیه می‌برند. ابن فضلان این را هم به چشم خود دیده و نقل کرده است. او همسر «اترک بن قطغان» را که قبلاً زن پدرش بوده دیده که مقداری گوشت و شیر و مقداری از هدایای فرستادگان خلیفه را برداشته و از چادرها به سوی صحرا می‌رود. در آن‌جا گودالی حفر می‌کند و آنچه را با خود برده است، در آن دفن می‌کند و چیزی می‌گوید. ابن فضلان از مترجم پرسیده است که او چه گفت. مترجم می‌گوید:

گفت: این هدیه قطغان پدر اترک است که عرب‌ها به او تقدیم کرده‌اند. (همان: ۶۸)

این تصاویر نمایانگر اعتقاد آن‌ها به زندگی پس از مرگ و آگاه‌بودن مردگان از آنچه در این دنیا می‌گذرد، می‌باشد؛ هم‌چنین روشن است که از نظر ترکان هدایای فرستادگان خلیفه ارزش مذهبی برایشان نداشته بلکه ارزش هدیه از سوی قومی دیگر را داشته است. ترک‌ها پس از دفن مرده، به دام‌های او رو می‌آورند و به نسبت تعداد آن‌ها تا دویست رأس می‌کشند، سپس گوشت آن‌ها را بجز کله و پاچه و پوست و دم می‌خورند. آنچه را که نخورده‌اند بر چوبه‌ای می‌آویزند و می‌گویند:

این‌ها دام‌های او هستند که وی سوار بر آن‌ها به بهشت می‌رود. (همان: ۶۷)

ابن فضلان در این جا نیز بدون هیچ اشاره مستقیمی با زیرکی تمام نشان می‌دهد که این رسم به آن‌ها تحمیل می‌شود و آن‌ها خود راضی به کشتن دام‌هایشان نیستند. او می‌گوید:

اگر یکی دو روز در کشتن دام‌ها کوتاهی کنند یکی از ریش سفیدان بزرگ، ایشان را تشویق کرده، می‌گوید: فلانی را در خواب دیدم که به من گفت دوستانم بر من پیشی گرفته‌اند و اینک پاهایم در اثر رفتن به دنبال آن‌ها ترک برداشته و به ایشان نرسیده‌ام و تنها مانده‌ام. با شنیدن این سخنان به دام‌ها روی می‌آورند. چون یکی دو روز گذشت شخص ریش سفید نزد آن‌ها می‌آید و می‌گوید: فلانی را دیدم که به من گفت: به دوستان و کسانم بگو که من به آن‌هایی که جلوتر از من بودند رسیدم و دیگر رنج نمی‌برم. (همان)

از این تصاویر نیز می‌توان نتیجه گرفت که ترکان به جهان پس از مرگ و عالم ارواح اعتقاد داشته‌اند و ریش سفید قوم در جایگاه همان واسط میان عالم ارواح و مردم قوم بوده

است و ترکان به این شخص اعتقاد داشته‌اند و سخنان وی را باور می‌کرده‌اند. چنان‌که ملاحظه می‌شوند بنیان معرفتی ترکان بر اساس کشف و شهود است و پشتوانه عقلی و حکمی در پس آن نیست که این نوع معرفت بستر گسترش خرافات در میان یک قوم است و البته خرافات در میان ترکان بسیار رواج داشته‌است. هم‌چنین رواج دامداری و کثرت دام در میان ترکان از این تصویر قابل برداشت است.

از رسوم کفن و دفن بلغارها رسم دفن مرده‌های مسلمانان است. به گفته ابن‌فضلان هرگاه یک مسلمان در میان ایشان بمیرد او را مطابق آداب مسلمانان غسل می‌دهند؛ سپس روی ارابه‌ای می‌گذارند و جلوی آن پرچمی قرار می‌دهند و آن را به جایی که می‌خواهند دفن کنند، می‌برند. چون به آن‌جا رسیدند، جنازه او را از روی ارابه برداشته، بر زمین می‌گذارند و به دور آن خطی می‌کشند، آن‌گاه جنازه را به کناری گذاشته، قبر او را در داخل خط حفر می‌کنند و جسد را به خاک می‌سپارند و لحد روی قبر نصب می‌کنند. بلغارها پس از دفن میت اسلحه او را می‌آورند و روی قبرش می‌گذارند. (همان: ۹۸)

ابن‌فضلان مراسم عزاداری صقالبه را نیز این‌گونه نقل کرده‌است:

زنان بر مرده گریه نمی‌کنند بلکه تنها مردان بر او می‌گریزند. روز مرگ او در چادرش می‌آیند و برپا می‌ایستند و به وضع ناهنجار و وحشتناکی فریاد می‌زنند و گریه و زاری می‌کنند. (همان)

در مورد این مراسم نیز ابن‌فضلان جزئیات زیادی را بیان کرده‌است. پس از این‌که آزادگان از عزاداری فارغ شدند غلامان می‌آیند و شلاق‌های تابیده با خود می‌آورند و همچنان می‌گیرند و آن‌قدر با این شلاق‌های چرمی به صورت و بدن خود می‌زنند که اثر آن در بدنشان باقی می‌ماند. (همان) اینکه بر خلاف حالت طبیعی زنان بلغار گریه نمی‌کردند و مردان بر مرده می‌گریستند موضوعی بوده که توجه ابن‌فضلان را به خود جلب کرده‌است و با توجه به این‌که این نوع گریستن طبیعی نیست، می‌توان برداشت کرد که گریستن بلند مردان بیش از آن‌که به دلیل روابط نزدیک عاطفی باشد بر اساس سنت و رسم صقالبه بوده‌است. (قبول و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۲)

مراسم عزاداری بلغارها دو سال طول می‌کشد. آن‌ها یک پرچم به نشانه عزا بر در چادر مرده نصب می‌کنند و در این مدت به شیون و زاری خود ادامه می‌دهند. پس از دو سال

پرچم را پایین آورده، موهای خود را می‌زنند و نزدیکان مرده مهمانی بر پا می‌کنند. (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۹۹) این نشانه بیرون آمدن از عزا است. مردم بلغار به نشانه عزا موهای خود را بلند می‌گذاشتند. این در حالی است که نزد اعراب موی بلند نوعی رسم و زینت بوده است. در این دو سال همسر شخص مرده نمی‌تواند ازدواج کند، اما پس از بیرون آمدن از عزا شوهر اختیار می‌کند. این که ابن فضلان این جزئیات را دقیقاً توصیف می‌کند می‌تواند بیانگر تفاوت نوع عزاداری اقوام با عزاداری مرسوم در میان قومش باشد و نیز مقایسه و عدم انطباق آن بر احکام اسلام باشد؛ مانند زمان شرعی برای ازدواج زن پس از مرگ همسرش که در اسلام اصطلاحاً «عُدَّة» زن نام دارد.

قسمت‌های زیادی از بخش مربوط به روس‌ها در این سفرنامه، به توصیف مراسم سوزاندن مردگان اختصاص یافته است. ضمن توصیف این مراسم، ابعاد دیگری از زندگی و اعتقادات این مردم به طور غیر مستقیم روشن شده است. مطابق آنچه در سفرنامه ابن فضلان آمده، اگر یک نفر رئیس از ایشان بمیرد یک تن از کنیزانش به میل خود آماده می‌شود که با او بمیرد. توصیف ابن فضلان از لوازم همراه میت (همان: ۱۰۴-۱۰۷) نشانگر این است که روس‌ها معتقد بودند نیازهای مردگانشان در جهان دیگر کنیزی همراه؛ پوشاک زیبا و براندام؛ نوشیدنی از نوع شراب؛ غذا از نوع میوه، سبزی، گوشت و پیاز؛ موسیقی از نوع طنبور است و این بهشت مطلوب ایشان است. البته بجز غذا تمام مایحتاج او از قبیل سلاح‌های او را نیز در قایقی نهاده و همراه او می‌سوزانند. رفتار و سخنان کنیزی که قرار است کشته شود نیز مؤید این مطلب است که آن‌ها به دنیای پس از مرگ و بهشت معتقدند. آن‌ها طی مراسمی کنیز را روی دستان خود بالا و پایین می‌کنند و کنیز هر بار چیزی می‌گوید. ابن فضلان درباره سخنان او از مترجم سؤال می‌کند. او پاسخ می‌دهد:

بار اول که او را بالا بردند گفت: اینک پدر و مادرم را می‌بینم. بار دوم گفت: اینک همه کسان خود را که مرده‌اند می‌بینم. بار سوم گفت: اکنون مولای خودم را می‌بینم که در بهشت نشسته. چه بهشت زیبا و خرمی! مردان و غلامان همراه او هستند و او مرا می‌خواند. مرا نزد او ببرید. (همان: ۱۰۸)

ابن فضلان در ادامه تصویری خشن و رفتاری وحشیانه از روس‌ها ارائه می‌دهد. آن‌ها کنیزک را پس از تجاوز جمعی به شکل وحشیانه‌ای می‌کشند. (همان: ۱۰۹) طریقه

آتش زدن قایق نیز به صورتی دقیق و با جزئیات آمده است که این باعث شده است این گزارش ابن فضلان باورپذیرتر شود و خواننده بپذیرد که این حوادث واقعی بوده و توسط نویسنده بزرگ نمایی نشده‌اند.

این مراسم مفصل برای اشخاص صاحب‌منصب روس اجرا می‌شده است. به گفته ابن فضلان درباره اشخاص فقیر قایق کوچکی برایشان می‌سازند و جنازه آنان را درون آن گذاشته، قایق را می‌سوزانند. این موضوع نیز درباره این مردم قابل تأمل است که آن‌ها مرده را چه غنی باشد و چه فقیر در درون قایق می‌سوزانند. این مسئله رابطه مستقیمی با وابستگی معیشت آنان به آب و کشتیرانی دارد.

از این توصیفات به رابطه میان جهل یک قوم و باورهای مذهبی می‌توان پی برد که چگونه افراد منتسب به مذهب، باورهای خرافی و وحشیانه‌ای را میان یک قوم رواج می‌داده‌اند، طبیعتاً میزان پذیرش این باورهای غیر عقلانی و اخلاقی به میزان جهل آن قوم بازمی‌گشته است و این تصاویر برای ابن فضلان عجیب و شگفت‌انگیز بوده؛ بنابراین جزئیات این رویدادها در ذهن او ثبت گردیده و آن‌ها را توصیف کرده است. (نک: قبول و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۷-۱۰۹)

۲-۱-۱۰. باورهای خرافی

یکی از باورهای آمیخته به خرافات ترکان این است که هیچ یک از بازرگانان یا اشخاص دیگر نمی‌توانند در حضور ترکان غسل جنابت کنند مگر هنگام شب و دور از نظر مردم. ترک‌ها از این کار به خشم می‌آیند و می‌گویند: این شخص می‌خواهد ما را جادو کند زیرا در آب فرومی‌رود. کسی که چنین کاری بکند توسط ترکان جریمه می‌شود. (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۶۳) از این تصویر آلودگی و پایبند نبودن ترکان به نظافت و حمام بر می‌آید که آن را برای مهمانان خود نیز جایز نمی‌دانستند.

در میان بلغارها نیز برخی اعتقادات خرافی وجود داشته است؛ مردم آنجا عوعوی سگ‌ها را به فال نیک می‌گرفتند و از آن خوشحال می‌شدند و می‌گفتند: سال نعمت و برکت و سلامت است (همان: ۸۵)؛ بنابراین سگ از نظر این قوم نماد برکت و خیر بوده است که می‌تواند به زندگی دامپروری ایشان و اهمیت سگ محافظ نزدشان ارتباط داشته

باشد. وجود شرایط خاص جوّی نیز در این سرزمین سبب پدید آمدن برخی از این عقاید نزد مردم این منطقه شده است. هرگاه خانه‌ای دچار برق‌زدگی بشود، مردم نزدیک آن نمی‌شوند و آن را به همان حال می‌گذارند و همه ساکنان و اشیا و اثاث خانه را رها می‌کنند تا گذشت زمان آن‌ها را نابود کند. در چنین مواردی آن‌ها اعتقاد دارند اهل این خانه مورد غضب قرار گرفته‌اند پس باید از آن دوری کرد. (همان: ۸۸)

برخورد صقالبه با افراد زیرک و باهوش نیز عجیب است. هرگاه ایشان با شخص زیرک و بااطلاعی برخورد کنند می‌گویند: حق این است که این شخص در خدمت خدای ما باشد؛ سپس او را گرفته ریسمانی به گردنش می‌بندند و بر درختی می‌آویزند تا متلاشی شود. ابن فضلان در این مورد داستانی را از مترجم پادشاه نقل کرده است. (همان) این تصویر بیانگر ارتباط و شباهت بسیار میان این جهان و جهان پس از مرگ است که افراد با همین ویژگی‌های این دنیا در جهان پس از مرگ ادامه حیات می‌دهند.

از رسوم خرافی دیگر مردم بلغار که ابن فضلان آورده این است که هرگاه یکی از ایشان در میان راه بخواهد ادرار کند درحالی که اسلحه با خود دارد، او را غارت می‌کنند و اسلحه و لباس و آنچه را که همراه خود دارد از او می‌گیرند. اما هرکس هنگام این کار اسلحه خود را کنار بگذارد، مزاحمش نمی‌شوند. (همان: ۸۹)

۲-۱-۱۱. نحوه تقسیم ارث

ابن فضلان به عنوان یک عالم دینی به اجرای احکام اسلامی پایبند بوده و هر جا رسمی را با احکام اسلامی مغایر دیده، به آن اشاره کرده است. به گفته ابن فضلان هرگاه مردی از بلغارها بمیرد ارث او به فرزندانش نمی‌رسد بلکه به برادرش می‌رسد. (همان: ۸۸) از آنجایی که بلغارها مسلمان بودند و ابن فضلان برای آموزش احکام اسلامی نزد آنان رفته بود، وی با این رسم برخورد کرده و احکام اسلام را برای بلغارها توضیح داده است. همچنین از این تصویر اهمیت و جایگاه برادر در میان بلغارها آشکار می‌شود.

در مورد روس‌ها نیز ابن فضلان رسم تقسیم ارث را بیان کرده است. بنا به گزارش ابن فضلان هرگاه ثروتمندی از روس‌ها بمیرد تمام دارایی او را سه قسمت می‌کنند و فقط یک سوم اموال متوفی را به خانواده او می‌دهند. با یک سوم دیگر برای او لباس آماده

می‌کنند و با یک‌سوم دیگر شراب تهیه کرده، در روزی که او را می‌سوزانند می‌گساری می‌کنند. (همان: ۱۰۴) برخی از تصاویر ابن فضلان دقیق به نظر نمی‌رسد این که فرد ثروتمندی یک سوم ثروتش تبدیل به لباس و یک سوم دیگر به شراب شود و تنها یک سوم باقی مانده به خانواده او برسد متوازن به نظر نمی‌رسد؛ چرا که پیش‌تر در مراسم تدفین اشاره به دوختن یک لباس برای متوفی کرده‌است و دور از ذهن است که یک‌سوم ثروت وی برای یک لباس خرج شود.

۲-۱-۱۲. خلق و خو

ابن فضلان دربارهٔ خلق و خوی ترکان نیز اطلاعاتی داده است. این تصاویر به‌طور کلی منفی و نمایانگر وحشی‌گری این قبایل ماست. وی افراد قبیلهٔ باشگرد را شرورترین و کثیف‌ترین ترک‌ها معرفی کرده است. به همین دلیل از آن‌ها بسیار بیمناک بوده‌اند. (همان: ۷۳) همچنین اضافه می‌کند که ایشان سخت‌ترین ترک‌ها در آدم‌کشی هستند؛ چون به ناگاه مردی دیگر را بر زمین انداخته، سر او را بریده و آن را برمی‌دارد و بدنش را رها می‌کند. (همان: ۶۹)

۲-۱-۱۳. رسوم خویشاوندی

ابن فضلان در مورد صقالبه می‌نویسد:

وقتی برای پسر کسی فرزندی به دنیا بیاید پدر بزرگ او را به نزد خویش نگاه می‌دارد و می‌گوید: تا این

پسر مرد بشود، من بیش از پدرش در نگهداری او ذی‌حق هستم. (همان: ۱۷)

این تصویر جایگاه تصمیم‌گیرنده پدر بزرگ را در خانواده نشان می‌دهد.

۳. نتیجه‌گیری

مجموع تصاویر استخراج‌شده چهار قوم ایرانی، ترک، صقالبه و روس همراه با نگرش ارزش‌گذارانهٔ ابن فضلان در جدول زیر قابل جمع‌بندی است:

تصاویر فرهنگی - اعتقادی ارائه شده از اقوام در سفرنامهٔ ابن فضلان

اقوام/تصاویر	مثبت	منفی	خنثی
ایران	مهمان‌نوازی	آب‌وهوای سرد	ازدواج

القاب و عناوین رجال مسکن پوشاک		باورهای اسلامی دوست داشتن خلیفه	
نحوه ادای احترام مجازات‌ها القاب و عناوین رجال	برخورد با مهمان و مسافر ازدواج روابط زنان و مردان برخورد با بیمار بهداشت خلق و خو اعتقادات خرافی بت پرستی تدفین پوشش نامناسب	نبود زنا و لواط	ترک
رسوم خویشاوندی نحوه ادای احترام مجازات‌ها تشریفات دربار تدفین مسکن	روابط زنان و مردان باورهای خرافی خوراک تقسیم ارث	مهمان‌نوازی باورهای اسلامی نبود زنا	صقالبه
مجازات‌ها پوشاک و هیأت ظاهر	روابط بی‌پرده با کنیزان برخورد با بیمار سوزاندن کنیزان	رونق اقتصادی	روس

زینت زنان	بهداشت بت پرستی تشریفات دربار تقسیم ارث		
-----------	--	--	--

با توجه به هدف سفر ابن فضلان که آموزش احکام اسلامی به صقالبه بوده است ۱۳ تصویر اصلی در حوزه فرهنگی - اعتقادی برای چهار قوم ایرانی، ترکان، صقالبه و روس‌ها به این ترتیب استخراج شد: پذیرایی از مهمان، نحوه ادای احترام، برخورد با بیمار، مجازات‌ها، بهداشت، خوراک و مسکن، توصیف ظاهر، زیوآلات و پوشاک، عقاید اسلامی و بت پرستی، مراسم تدفین و عزاداری، باورهای خرافی، نحوه تقسیم ارث، خلق و خو، رسوم خویشاوندی. این تصاویر عموماً در قالب تصاویر جزئی تری آمده است که مجموع این تصاویر جزئی ۴۶ تصویر می‌شود.

فراوانی تصاویر، نخست برای ترک‌ها با ۱۴ تصویر، دوم صقالبه ۱۳ تصویر، سوم روس‌ها ۱۱ تصویر و چهارم ایرانیان ۸ تصویر است. دلیل اصلی این فراوانی تفاوت‌های عمیق پیش فرض‌های فرهنگی و اعتقادی ابن فضلان خصوصاً با ترک‌ها و روس‌هاست که وی را به بیان آن تصاویر وامی داشته است. این که رتبه دوم مربوط به صقالبه است می‌تواند ریشه در مأموریت ابن فضلان برای آموزش احکام اسلامی به این قوم داشته باشد؛ بنابراین به تصاویر مربوط به امور فرهنگی و اعتقادی ایشان بیش‌تر تمرکز کرده است. به دلیل شباهت بسیار زیاد میان زیست‌بوم ابن فضلان و شهرهای ایرانی کم‌ترین میزان تصاویر به این قوم اختصاص یافته است.

از منظر نگاه ارزش‌گذارانه ابن فضلان بیش‌ترین میزان تصویر منفی به ترک‌ها اختصاص دارد (۱۰ تصویر) که به جهت آداب و رسوم و باورهای بدوی و خرافی ایشان و مغایرت آن با فرهنگ درخشان اسلام در بغداد در آن روزگار بوده است. پس از آن روس‌ها که علاوه بر دلیل پیشین تفاوت‌های جغرافیایی و انسانی با زیست‌بوم وی توجه ابن

فضلان را جلب کرده است که این نیز می‌تواند به دلیل مذهبی‌بودن شاکله ذهنی وی باشد و این که هرگونه مغایرت تصاویر با موازین اسلامی را با نگاه ارزش‌گذارانه منفی بیان کرده است. این موضوع درباره صقالبه نیز صادق است و چهار تصویر منفی ارائه شده از ایشان به دلیل مغایرت آن‌ها با موازین اسلامی و عادات وی بوده است. بیان تنها یک تصویر منفی از ایران آن هم مربوط به آب و هوای سرد و نوع پوشش ضخیم ایرانیان بیانگر نبود نگاه منفی این فضلان به این قوم است. در مقابل بیان سه تصویر مثبت از ایرانیان، سه تصویر مثبت از صقالبه و تنها یک تصویر مثبت برای هر یک از اقوام ترک و روس نشانگر نگاه مثبت وی به ایران است که می‌تواند به دلیل هم‌سویی با خلافت بغداد در ابعاد فرهنگی - اعتقادی و سیاسی باشد. مسلمان بودن صقالبه و پذیرایی بسیار خوب از وی نیز در نگاه ارزش‌گذارانه ابن فضلان به این قوم تأثیرگذار بوده است. تصویر مثبت از ترکان به دلیل هم‌سویی با احکام اسلامی و تصویر مثبت از روس‌ها نیز به دلیل اقتصاد مناسب آن منطقه مانند بغداد بوده است. بیان ۱۶ تصویر خنثی نیاز حاکی از نگرش توصیفی ابن فضلان در بسیاری از موارد بوده است و سعی در بی‌طرف نشان دادن خود در آن موارد.

از منظر کلی نیز باورهای خرافی یکی از ویژگی‌های فکری و نگرشی اقوام ترک، روس و صقالبه است. این باورها خصوصاً به دلیل کسب معرفت شهودی برای ایشان حاصل می‌گردیده است. هم‌چنین در بیش‌تر موارد رعایت آداب و رسوم میان هر قوم ریشه در مسائل اعتقادی و باورهای ایشان دارد. توجه به آداب و رسوم تدفین در ضمن دلالت بر اهمیت جهان دیگر برای ایشان، منافع مادی متولیان این مراسم را نیز تأمین می‌کرده است. جایگاه فروپایه و بی‌توجهی به حقوق غلامان و کنیزان و مایملک به شمار آوردن ایشان نیز در میان صاحبان ثروت و قدرت اقوام مشاهده می‌شود.

یادداشت‌ها

۱- اهمیت این سفرنامه تا حدی است که کمپانی هالیوود فیلم سینمایی آن را با نام «سیزدهمین سلحشور» در سال ۱۹۹۹ به کارگردانی جان مک تیرنان و هنرپیشگی عمر شریف و دیان ونورا ساخته است.

- ۲- درباره موضوعاتی همچون ازدواج و روابط میان زنان و مردان نک: تصویرشناسی زنان در سفرنامه ابن فضلان، قبول و همکاران، ۱۳۹۷
- ۳- موارد دیگری نیز از روابط دوستانه بین خلفای عباسی و امرای سامانی در تواریخ ذکر شده است. این روابط مسالمت‌آمیز، یقیناً به دلایل سیاسی بوده است. در *الکامل* «ابن اثیر» آمده است؛ «عمرو بن لیث» از «معتضد» خلیفه عباسی خواست تا امارت ماوراءالنهر را به او بسپارد. معتضد در اثر اصرار او فرمان امارت آن سرزمین را برای او فرستاد، درحالی که پنهانی کس نزد اسماعیل بن احمد فرستاد و او را به جنگ عمرو تشویق کرد و حمایت خود را از وی اعلام داشت. سرانجام نبرد میان اسماعیل بن احمد و عمرو در جنوب جیحون در گرفت و سپاه عمرو تارومار شد. (ابن اثیر، ۱۹۶۶، ج ۷: ۵۰۰)
- ۴- تصاویر منفی از ترکان بی ارتباط با پیشینه تاریخی آنان نبوده است؛ از زمان معتصم (۲۱۸-۲۲۷) به دلیل دگرگونی اوضاع خلافت دورانی جدید با مشخصاتی نو پدیدار گشت. ترکان با تسلط بر دستگاه خلافت رفتار خشنوت آمیزی با مردم در پیش گرفتند و در بازارها و کوچه‌های تنگ اسب می‌تاختند و کودکان و ضعیفان و پیرزنان را گد کوب می‌کردند و زنان را به‌زور به انحراف می‌کشیدند. پس از معتصم، واثق هم همین رویه را در پیش گرفت. تا اینکه نفوذ ترکان به قدری زیاد شد که حتی خلفا را عزل و نصب می‌کردند. آن‌ها معتز و المهدی و مقتدر را به طرز فجیعی به قتل رساندند. در تاریخ *طبری، الکامل* ابن اثیر و *مروج الذهب* مسعودی نفوذ تدریجی و دخالت‌های ترکان در امور خلافت و رواج دزدی و غارت و کشتار بی‌رحمانه مردم بی‌گناه توسط ترکان به روشنی شرح داده شده است.
- ۵- به ضم ب و ن لباس سرپوش‌دار مانند جبه که سرپوش به آن چسبیده است. امروز نیز اعراب به‌خصوص در شمال آفریقا و مراکش آن را می‌پوشند. (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۱۲۷)
- ۶- کلمه‌ای فارسی است. پوششی است که پا را از میچ به بالا می‌پوشاند. (لعیبی، ۲۰۰۳: ۵۹)
- ۷- کلمه‌ای فارسی است. (همان) یک نوع پوست است شاید پوست اسب باشد. (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۱۲۷) (یادداشت‌های مترجم)
- ۸- خُف به ضم خ به معنای کفش. (همان)
- ۹- این عادت در ترکمن صحرا و نزد همه طوایف ترکمن رواج دارد. هر مرد ترکمن یک آینه کوچک و یک موچین درجیب دارد و موی ریش خود را می‌کند. فقط ریش باریکی در چانه خود باقی می‌گذارد. این طایفه معتقدند که داشتن این شکل ریش به پیروی از مذهب حنفی می‌باشد. طباطبایی از این مطلب نتیجه گرفته است که ممکن است ترک‌های مورد بحث ابن فضلان اجداد ترکمن‌های امروزی بوده‌اند. (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۱۳۱) (یادداشت‌های مترجم)
- ۱۰- قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَابْتِغُوا إِلَيَّ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا ﴿٤٢﴾ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا ﴿٤٣﴾ (الاسراء)

کتابنامه

- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۹۶۶). *الکامل فی التاریخ*. (جلد ۸). بیروت: دارصادر.
- ابن فضلان، احمد. (۱۳۴۵). *سفرنامه ابن فضلان*. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن فضلان، احمد. (۲۰۰۳). *رحلة ابن فضلان الى بلاد الترك و الروس و الصقالبه*. بیروت: المؤسسة العربیة للدراسات و النشر.
- ایروانی زاده، عبدالغنی. عابدی، مهدی. (۱۳۸۹). «سیمای ایرانیان در آثار ابوحنیف توحیدی». *نشریه ادبیات تطبیقی دانشگاه شهید باهنر کرمان*. شماره ۳، صص ۳۷-۶۷.
- تقفی، سید محمد. (۱۳۷۵). «بررسی مسائل اجتماعی-فرهنگی سفرنامه ابن فضلان». *مجله آینه پژوهش*. شماره ۳۸، صص ۴۶-۵۰.

